

 <https://orcid.org/0000-0001-6318-7421>

Wydany w 1593 roku *Nowy Testament* w przekładzie jezuity Jakuba Wujka był pierwszą polską translacją, podczas przygotowania której uwzględnione zostały zalecenia kontrreformacyjnego soboru trydenckiego dotyczące udostępniania tekstu biblijnego w językach wernakularnych. Sobór swoją powagą uznał łaciński przekład św. Hieronima za tekst Pisma Świętego autentyczny i nieskażony późniejszymi interpolacjami (Frick 2018: 15–16). Podstawą przekładu dla Jakuba Wujka była zatem *Wulgata* w jej łonańskiej edycji z 1574 roku (Nicko-Ściepien 2015: 51–52). Jako że sobór nie orzekł w sposób rozstrzygający co do wiarygodności innych źródeł przekazu biblijnego, tłumacz w swojej pracy posługiwał się także tekstem greckim Nowego Testamentu zawartym w *Poliglocie antwerpskiej* (znanej także jako *Biblia Regia*) z 1572 roku (Frick 2018: 160). Zestawianie porównawcze tekstu łacińskiego i greckiego pozwoliło mu lepiej zrozumieć sens przekazu biblijnego. Swoje spostrzeżenia z zakresu krytyki tekstu zawarł Jakub Wujek w notach marginalnych edycji *Nowego Testamentu* z 1593 roku (Bieńkowska 1992: 15–19; Sobczykowa 2001; 2012; Winiarska-Górska 2017: 107–119; Frick 2018: 167–171). Tłumacz przyjął metodę przekładu dosłownego, bez dodawania, pomijania czy zmieniania czegokolwiek w stosunku

do podstawy, o ile nie cierpiał na tym sens biblijny, a właściwości języka polskiego na to pozwalały (Frick 2018: 163). W poszukiwaniu polskich ekwiwalentów, najtrafniej — jego zdaniem — oddających sens przekazu biblijnego, tłumacz-filolog sięgał także po przekłady wcześniejsze, nie tylko kręgu katolickiego, lecz także po te, które powstały w obcych jezuitach kręgach doktrynalnych — w kręgu ewangelickim oraz w kręgu antytrynitarskim (Kossowska 1968: 324; Bieńkowska 1992: 5; Frick 2018: 154–155). Druga edycja *Nowego Testamentu* (i *Psałterza*) w przekładzie Jakuba Wujka ukazała się w 1594 roku. Edycja ta pozbawiona była komentarza filologicznego zamieszczonego w marginaliach. Przed opublikowaniem tego wydania tłumacz skonfrontował tekst swojego przekładu z właśnie co wydaną *Wulgatą klementyńską* (1592), zrewidowaną przez biblistów Kościoła rzymskiego oficjalną potrydencką wersją łacińskiego przekładu św. Hieronima. W efekcie tego do tekstu polskiego Jakub Wujek wprowadził kilka korektur w zasadzie nie zmieniających składu leksykalnego przekładu z 1593 roku (Kossowska 1968: 339–340).

W roku 1599 ukazała się edycja całości Pisma Świętego powszechnie znana jako *Biblia* Jakuba Wujka. Edycja zawiera polski tekst biblijny przełożony przez Wujka, który to tekst przed opublikowaniem jezuita komisja cenzorska poddała gruntownej rewizji. Komisji przewodniczył Stanisław Grodzicki, nieprzejednany przeciwnik Wujkowej strategii przekładowej, której istotą było korelowanie tekstu *Wulgaty* z przekazami greckimi (Frick 2018: 186–191). Cenzorzy jezuita uznali posoborową łacińską *Wulgatę klementyńską* za przekaz nadrzędny wobec innych źródeł biblijnych, ujednolicony, inwariantywny i unifikujący wspólnotę wiernych Kościoła rzymskiego. Członkowie komisji cenzorskiej opowiedzieli się za bezwzględną dosłownością polskiego przekładu wobec *Wulgaty*. Emendacjom cenzorskim podlegały zatem między innymi te fragmenty tekstu Wujkowego, które zdaniem arbitrow jezuita zbyt zbliżały się do nowotestamentowego przekazu greckiego (Frick 2018: 224). Tak o polskim przekładzie i metodach postępowania członków komisji pisano w *Apparatu sacro*, czyli w bezimiennym wstępie do *Biblia* z 1599 roku:

Naprzód co się dotyczy tekstu samego, ten przełożony jest z łacińskiego starego tekstu, który zowią *Vulgatam editionem*, która nad wszystkie inne daleko jest szersza i pewniejsza [...]. A zwłaszcza po tej ostatniej korekcie rzymskiej, gdzie tekst Biblii od ludzi uczonych [...] z wielką pilnością przejrany, roztrząsany, i z starożytnymi tak łacińskimi rękopisami, jako i z greckimi, i z żydowskimi, i z starszych doktorów pisma zniesiony i od omyłek pisarskich i popraw obłądnych, im najlepiej być mogło, oczyszczony; który Klemens VIII, Papież dla pożytku wszystkiego Kościoła wydać rozkazał. Tenże tekst tu masz wiernie przełożony i według tej ostatniej korekty poprawiony. I przetoż Nowy Testament i Psalterz, który już przedtem był po polsku wydany, teraz jeszcze znowu przejrany jest i z łacińskim zniesiony, aby się jako nawłaśniej z łacińską *Wulgatą* zgadzał, bo się w pierwszej edycji w niektórych rzeczach greckiego tekstu dla tych, którzy tego pragnęli, naśladowało, co teraz wszystko odrzuciwszy, masz tu szczerze tekst łaciński jako sam w sobie jest. *Apparatus sacer*, rodz. XI (cyt. za: Kossowska 1968: 353).

Przyjęta przez jezuickich cenzorów strategia bezwzględnej dosłowności była nadrzędnym kryterium rewizji Wujkowego przekładu, mimo że niekiedy prowadziła do całkowitego zatarcia sensu tekstu biblijnego w języku polskim¹.

A zatem ujawniające się różnice leksykalne między tekstem *Nowego Testamentu* Jakuba Wujka z 1593 roku a jego wersją zrewidowaną przez jezuicką komisję cenzorską wynikają z dwu różnych strategii translatorskich. Jakub Wujek, przyjmując za podstawę przekładu łacińską *Wulgatę*, korelował jej tekst z dostępnymi źródłami greckimi, podając w komentarzu marginalnym ewentualne warianty lekcji. Natomiast komisja cenzorska uznała *Wulgatę klementyńską* za nadrzędną inwariantną podstawę przekładu, który miał być jej możliwie najwierniejszym odzwierciedleniem. Tym samym stawiała na pierwszym miejscu dosłowność translacji nawet kosztem zniekształcenia sensu przekazu biblijnego.

¹ Dobitny przykład ingerencji cenzorskiej w przekład autorski Jakuba Wujka, wypaczającej sens przekazu biblijnego, przytacza M. Kossowska (Kossowska 1968: 350): Ps 15:6 — V Funes ceciderunt mihi in praeclaris; etenim hereditas mea praeclara est mihi. Ps94 — Sznury pomiarne przypadły mi na kosztownych miejscach, abowiem dziedzictwo moje jest mi znamienite. Wuj99 — Sznury przypadły mi na osobliwych, abowiem dziedzictwo moje jest mi znamienite.

Udosłownianie tekstu *Wuj93*² polegało między innymi na eliminacji wariantywnych ekwiwalentów tego samego leksemu tekstu podstawy. Jednym z przykładów tego typu działań jest unifikacja leksykalna notowanych w *Wuj93* polskich odpowiedników łacińskiego leksemu *massa* (będącego ekwiwalentem greckiego *φύραμα*) w nowotestamentowych werse-
tach Rz 11:16, 1Kor 5:6, Gal 5:9. W *Wuj93* jego ekwiwalentami są odpowiednio: *ciasto, zaczynienie, zadziałanie*. Ta różnorodność leksykalna polskich odpowiedników leksemu łac. *massa* (gr. *φύραμα*) wynika z szerokiego zakresu znaczeniowego leksemu podstawy, z niejednoznaczności jego desygnatu. Greckie *φύραμα* oznacza: ‘o wszystkim, co jest mieszane, ugniatane, zagniatane; ciasto, masa, zaprawa’ (Popowski 1995: 646); ‘to, co jest mieszane; to, co jest zagniatane; ciasto; mieszanina, zaprawa’ (Kaleta, Rzychniak 2007: 784); ‘any substance mixed with water and kneaded; a mass, lump’ (Thayer’s 2011: online). Jego formalnym i semantycznym łacińskim odpowiednikiem w *Wulgacie* jest *massa* ‘bryła czegoś; nieukształtowana substancja’ (Plezia 2007: 450); ‘that which adheres together like dough, a lump, mass’ (Lewis, Short 1879: online):

Rz 11:16

TR εἰ δὲ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία καὶ τὸ φύραμα· καὶ εἰ ἡ ρίζα ἁγία καὶ οἱ κλάδοι.

V quod si delibatio sancta est et **massa** et si radix sancta et rami.

1Kor 5:6

TR Οὐ καλὸν τὸ καύχημα ὑμῶν οὐκ οἶδατε ὅτι μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ.

V non bona gloriatio vestra nescitis quia modicum fermentum totam **massam** corrumpit.

Gal 5:9

TR μικρὰ ζύμη ὅλον τὸ φύραμα ζυμοῖ.

V modicum fermentum totam **massam** corrumpit.

² Rozwiązanie zastosowanych skrótów znajduje się na końcu artykułu, zob. *Wykaz źródeł i skrótów*.

Efektem ogólnikowości semantycznej leksemów gr. *φύραμα* lub łac. *massa* jest znaczna polaryzacja leksykalna ich ekwiwalentów w poprzedzających translacje *Wuj93* i *Wuj99* renesansowych przekładach nowotestamentowych, a zwłaszcza w tych, które powstały w kręgu ewangelickim czy antytrynitarskim jako tłumaczenia greckiego tekstu źródłowego. Dzięki temu nie były one skrepowane nakazem zgodności z *Wulgatą* czy podążaniem za polską tradycją translatorską. Leksykalną wariantywność międzytekstową (Bieńkowska 1992: 21) polskich ekwiwalentów gr. *φύραμα* lub łac. *massa* w przekładach poprzedzających *Wuj93* i *Wuj99* ukazuje tabela 1.

Tabela 1. Leksykalna wariantywność międzytekstowa polskich ekwiwalentów gr. *φύραμα* lub łac. *massa*³

	Rz 11:16	1Kor 5:6	Gal 5:9
Murz53	<i>rozmieszenie</i> ^A	<i>rozmieszenie</i> ^B	<i>rozmieszenie</i> ^C
Krak56	<i>ciasto</i> ^D	<i>ciasto</i> ^E	<i>ciasto</i> ^F
Leop61	<i>ciasto</i> ^G	<i>ciasto</i> ^H	<i>ciasto</i> ^I

³ Cytaty z polskich tekstów renesansowych transkrybuję, nadając formę stosowaną przez redakcję *Słownika polszczyzny XVI wieku* do zapisu leksemów hasłowych. Nie została zatem uwzględniona notacja samogłosek pochyłych, wtórnej nosowości i miękkości spółgłosek wargowych w wygłosie (SPXVI 1966: XXVIII), bowiem te zjawiska o charakterze graficzno-fonetycznym nie mają wpływu na wnioskowanie w prezentowanej tu analizie semantyczno-leksykalnej. Odsyłacze do poszczególnych cytatów mają postać liter.

A: A jeślić pierwiny [marg. pierwości] święte, święteć też i **rozmieszenie** [marg. pokropienie albo ciasto a rozcinienie]; i jeśli korzeń [marg. macica] święty, teżci i gałęzie; **B:** Niedobreć jest chępienie wasze. Zali nie wiecie, że maluczko kwasu wszystko **rozmieszenie** [marg. rozmias albo pokropienie] ukwasza?; **C:** Trocha kwasu wszystko **rozmieszenie** [marg. ciasto albo pokropienie] okwasza; **D:** Jeśli zaczynienie święte jest, tedy i **ciasto**. Jeśli korzeń święty, tedy i gałęzie; **E:** Nie jest dobre przechwalanie wasze. Nie wiecie iż mało kwasu wszystko **ciasto** ukwasza?; **F:** Trocha kwasu wszystko **ciasto** zaraża; **G:** Jeślić więc zaczynienie święte jest, tedy i **ciasto**, i jeślić korzeń święty, tedyć i gałęzie; **H:** Niedobre jest chlubienie wasze. Nie wiecie, iż trocha kwasu wszystko **ciasto** zakwasi; **I:** Trocha kwasu wszystko **ciasto** zaraża;

Tabela 1 (cd.). Leksykalna wariantywność międzytekstowa polskich ekwiwalentów gr. *φύραμα* lub łac. *massa*

	Rz 11:16	1Kor 5:6	Gal 5:9
Brz63	<i>zadziałanie</i> ^I	<i>zadziałanie</i> ^K	<i>zadziałanie</i> ^L
Bud72	<i>przymieszanie</i> ^M	<i>zamieszanie</i> ^N	<i>zamieszanie</i> ^O
Bud74	<i>zamies</i> ^P	<i>rozczyzna</i> ^R	<i>rozczyzna</i> ^S
Czech77	<i>zadziałanie</i> ^T	<i>zaczynienie</i> ^U	<i>zadziałanie</i> ^W

Zestawienie to, na co warto zwrócić uwagę, ukazuje także potencjał leksykalno-semantyczny polszczyzny renesansowej. Jak widać, możliwe było bowiem przywołanie aż ośmiu odrębnych jednostek leksykalnych tworzących szereg synonimów kontekstowych, będących polskimi ekwiwalentami gr. *φύραμα* lub łac. *massa*: *ciasto* — *przymieszanie* — *rozczyzna* — *rozemieszenie* — *zaczynienie* — *zadziałanie* — *zamies* — *zamieszanie*.

Ujawniająca się w *Wuj93* wariantywność polskich ekwiwalentów leksemu podstawy *massa* (*φύραμα*) jest zapewne wynikiem dwu procedur, jakie przeprowadził Jakub Wujek. Po pierwsze, analizy semantyczno-leksykalnej uwzględniającej kontekst tekstowy, w jakim się pojawia leksem podstawy. Po drugie, przeglądu polskich podstawień leksykalnych wprowadzonych do przekładów wcześniejszych⁴, a w efekcie

J: A jeśli pirworodztwa są święte, jestci święte i **zadziałanie**. A jeśli korzeń święty jest, tedy też i gałązki; **K:** Chłuba wasza nie jest dobra, azaż nie wiecie, iż trocha kwasu wszystko **zadziałanie** zakwasza?; **L:** Trocha kwasu wszystko **zadziałanie** zakwasza; **M:** A jeśli naczęcie święte, (toć) i **przymieszanie**; także jeśli korzeń święty, (toć) i rozgi; **N:** Niecudna pochwała wasza. Nie wiecie, że mały kwas wszystko **zamieszanie** kwasii?; **O:** Mały kwas wszystko **zamieszanie** kwasii; **P:** A jeśli naczęcie święte, (toć) i **zamies**; także jeśli korzeń święty (to) i gałęzie; **R:** Nie cudna pochwała wasza. Nie wiecie, że mały kwas wszystkę **rozczyne** kwasii?; **S:** Mały kwas wszystkę **rozczyne** kwasii; **T:** A jeśli pierwasnki święte, tedyć i **zadziałanie**; a jeśli korzeń święty, tedyć i gałązki; **U:** Niedobrać to chłuba wasza. Azaż nie wiecie, iż trocha kwasu wszystko **zaczynienie** zakwasza?; **W:** Trocha kwasu wszystko **zadziałanie** zakwasza.

⁴ Spośród przywołanych w zestawieniu translacji Jakub Wujek nie miał wglądu jedynie do *Murz53* (Frick 2018: 155).

zaproponowanie możliwie najbardziej adekwatnego podstawienia leksykalnego w przygotowywanym przekładzie. I tak w Rz 11:16 Jakub Wujek przywołał leksem *ciasto*, ekwiwalent przytoczony już w *Krak56* i w *Leop61*:

Wuj93 A jeśli zaczynienie [marg. pierwiastki] jest święte, tedyć i ciasto; a jeśli korzeń święty, tedyć i gałęzie.

W 1Kor 5:6 notowany jest leksem *zaczynienie*, przywołany w tym miejscu biblijnym już przez Marcina Czechowica (*Czech77*), a następnie powtórzony w *Gd32*, na co już zwróciły uwagę, analizując ten werset biblijny, Danuta Bieńkowska i Elżbieta Umińska-Tytoń (Bieńkowska, Umińska-Tytoń 1994: 13):

Wuj93 Niedobrać to jest chluba wasza. Aż nie wiecie, iż trocha kwasu wszystko zaczynienie zakwasza?

Natomiast w Gal 5:9 ekwiwalentem *massa* (*φύραμα*) jest *zadziałanie*, czyli leksem wprowadzony w tym oraz w dwu pozostałych miejscach biblijnych przez tłumaczy *Brz63*, przekładu doktrynalnie przez Jakuba Wujka nieakceptowanego:

Wuj93 Trocha kwasu wszystko *zadziałanie* zakwasza.

Synonimia kontekstowa polskich ekwiwalentów *massa* (*φύραμα*) w *Wuj93* ujawnia akrybię filologiczną Jakuba Wujka i jego wnikliwość w analizowaniu znaczeń kontekstowych leksemów podstawy przekładu. Na plan pierwszy wysuwa się sens przekazu biblijnego, wyrażany starannie dobranymi polskimi podstawieniami leksykalnymi, mniej istotne jest to, czy są one zgodne z katolicką tradycją translatorską (*ciasto*), czy też nie (*zaczynienie*, *zadziałanie*).

Takiej różnorodności leksykalnej nie odnajdujemy w skorygowanym przez jezuicką komisję cenzorską tekście *Wuj99*. W każdym z tych wersetów łac. *massa* (gr. *φύραμα*) realizowane jest jako *ciasto*. Zauważmy, że leksem *ciasto* w analizowanych miejscach biblijnych jest jedynym ekwiwalentem łacińskiego *massa* w starszych przekładach kręgu katolickiego — w *Krak56* oraz w *Leop61*, przekładzie z łacińskiej *Wulgaty*,

którego tekst, jak się przyjmuje, składa się z dwu nakładających się na siebie warstw chronologicznych — ze starszej, bodaj jeszcze średniowiecznej, i nowszej, być może będącej efektem ingerencji redakcyjnych Jana Leopolity, profesora Akademii Krakowskiej (Belcarzowa 1989: 6; 2006: 12–13). Dystrybucję polskich ekwiwalentów łac. *massa* w *Wuj93* i *Wuj99* z uwzględnieniem przekładów *Krak56* i *Leop61* przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Dystrybucja ekwiwalentów łac. *massa* w *Wuj93* i *Wuj99* na tle pozostałych przekładów tradycji katolickiej⁵

	Rz 11:16	1Kor 5:6	Gal 5:9
Wuj93	<i>ciasto</i>	<i>zaczynienie</i>	<i>zadziałanie</i>
Wuj99	<i>ciasto</i> ^A	<i>ciasto</i> ^B	<i>ciasto</i> ^C
Krak56	<i>ciasto</i>	<i>ciasto</i>	<i>ciasto</i>
Leop61	<i>ciasto</i>	<i>ciasto</i>	<i>ciasto</i>

W świetle tych spostrzeżeń ekwiwalent *ciasto* można uznać za tradycyjny. Ma on jeszcze jeden walor — poświadczony jest wyłącznie w przekładach kręgu katolickiego i choć nie ma on wartości doktrynalnej, fakt, że w *Wuj99* jest substytutem rzeczowników *zaczynienie* i *zadziałanie*, poświadczonych w przekładach innowierczych, przywraca analizowanym fragmentom postać zgodną z katolicką tradycją translatorską. Monoleksykalna dystrybucja ekwiwalentów łac. *massa* w *Wuj99* jest zapewne wyrazem forsowanej przez Stanisława Grodzickiego tendencji do udosłownienia polskiego przekładu względem *Wulgaty klementyńskiej* jako źródła nadrzędnego. Skoro bowiem w każdym z analizowanych miejsc biblijnych w tekście podstawy pojawia się jeden i ten sam leksem łaciński (*massa*), to nie ma powodu, aby w polskim przekładzie jego odpowiednikami były (wprawdzie synonimiczne) aż trzy leksemy (*ciasto*, *zaczynienie*,

⁵ **A:** A jeśli *zaczynienie* [marg. *piewiastki*] jest święte, i **ciasto**; a jeśli korzeń święty, i gałęzie; **B:** Niedobra jest chluba wasza. Nie wiecie, iż trocha kwasu wszystko **ciasto** zakwasza?; **C:** Trocha kwasu wszystko **ciasto** kwasi.

zadziałanie). W tym konkretnym przypadku omówiony zabieg emendacyjny jezuickiej komisji cenzorskiej nie wpłynął negatywnie na sens przekazu biblijnego.

Dążenie do monoleksykalnej dystrybucji polskich ekwiwalentów gr. *φύραμα* (łac. *massa*) ujawniające się w *Wuj99* oraz we wcześniejszych przekładach — *Krak56* (*ciasto*), *Leop61* (*ciasto*), *Murz53* (*rozmieszczenie*), *Brz63* (*zadziałanie*), można zaobserwować także w późniejszych przekładach ważnych dla dwu wspólnot wyznaniowych — w *Gd32*⁶, która stała się tekstem kanonicznym polskiego ewangelizmu aż do lat 70. XX wieku, oraz w *Rak06*, w ostatnim przekładzie biblijnym antytrynitarskich braci polskich, będącym niejako zwieńczeniem translacyjnego dorobku tej hermetycznej grupy wyznaniowej. Szczegóły dystrybucji leksemów ukazuje tabela 3.

Tabela 3. Dystrybucja polskich ekwiwalentów gr. *φύραμα* (łac. *massa*) w *Gd32* i *Rak06* z uwzględnieniem stanu w *Wuj99*⁷

	Rz 11:16	1Kor 5:6	Gal 5:9
Wuj99	<i>ciasto</i>	<i>ciasto</i>	<i>ciasto</i>
Rak06	<i>zadziałanie</i> ^A	<i>zadziałanie</i> ^B	<i>zadziałanie</i> ^C
NT06	<i>zaczynienie</i> ^D	<i>zaczynienie</i> ^E	<i>zaczynienie</i> ^F
Gd32	<i>zaczynienie</i> ^G	<i>zaczynienie</i> ^H	<i>zaczynienie</i> ^I

⁶ Podstawienia leksykalne w analizowanych miejscach biblijnych wprowadzone do *Gd32* zastosowane zostały już w *Nowym Testamencie* z 1606 roku — w przekładzie, który współredagowali: tłumacz *Gd32*, Daniel Mikołajewski, oraz Jan Turnowski.

⁷ **A:** A jeśli pierwasnki święte, tedyć i **zadziałanie**; **A** jeśli korzeń święty, tedyć i gałązki; **B:** Nie dobra chluba wasza. Nie wiecież, iż trocha kwasu całe **zadziałanie** zakwasza?; **C:** Trocha kwasu całe **zadziałanie** zakwasza; **D:** A jeśli pierwasnki święte, tedyć i **zaczynienie**, a jeśli korzeń święty, tedyć i gałązki; **E:** Nie dobrać to chluba wasza. Azaś nie wiecie, iż trocha kwasu wszystko **zaczynienie** zakwasza?; **F:** Trocha kwasu wszystko **zaczynienie** zakwasza; **G:** Ponieważ jeźli pierwasnki święte, tedyć i **zaczynienie**; a jeźli korzeń święty, tedyć i gałęzie; **H:** Nie dobrać to chluba wasza. Azaż nie wiecie, iż trochę kwasu wszystko **zaczynienie** zakwasza?; **I:** Trochę kwasu wszystko **zaczynienie** zakwasza.

Każdy z przekładów reprezentatywnych dla trzech odrębnych wspólnot wyznaniowych przyjmuje własne rozwiązania leksykalne: *Wuj99* — *ciasto*, *Gd32* — *zaczynienie*, *Rak06* — *zadziałanie*. Zauważyć warto, że w tekście *Gd32* Daniel Mikołajewski nie powtórzył leksemu zaproponowanego w *Brz63* (*zadziałanie*), mimo że *Biblia gdańska* miała być rewizją przekładu brzeskiego. Może dlatego, by nie nawiązywać leksykalnie do *Rak06* (tu: *zadziałanie*), translacji, która powstała we wspólnocie wyznaniowej zwalczanej doktrynalnie zarówno przez ewangelików, jak i katolików (Tazbir 1987: 79; Gołaszewski 2005: 107).

Polskie nowotestamentowe przekłady renesansowe powstały w czasie wzmożonych poszukiwań adekwatnego kształtu językowego polskiego tekstu biblijnego. Ścierały się wtedy dwie uzupełniające się dominanty stylu przekładu biblijnego — z jednej strony, wtórność wobec podstawy, jego zależność od oryginału, z drugiej strony, niezależność od podstawy, jego samoistość, będąca wypadkową cech systemowych języka przekładu, jak i kreatywności tłumacza (Bieńkowska 2002: 13).

Dystrybucja ekwiwalentów łac. *massa* (gr. *φύραμα*) w dwu przekładach jezuickich Nowego Testamentu — w *Wuj93* i w *Wuj99* — jest jednym z wielu przykładów ilustrujących złożoność tych procesów. Szereg synonimów kontekstowych *ciasto* — *zaczynienie* — *zadziałanie* występujący w *Wuj93* jest charakterystyczny dla strategii filologicznego odczytania sensu łacińskiej podstawy, w czym ma pomagać zestawianie tekstu *Wulgaty* z tekstem greckim. Prowadzi to do refleksji nad znaczeniem kontekstowym przekładanego leksemu. Jakub Wujek nie waha się wprowadzić do tekstu swojego autorskiego przekładu ekwiwalentu tradycyjnego — *ciasto* (cf. *Krak56*, *Leop61*) — oraz ekwiwalentów poświadczonych w przekładach innowierczych — *zaczynienie* (cf. *Czech77*, przekład antytrynitarski) i *zadziałanie* (cf. *Brz63*, przekład kalwiński). Proweniencja tekstowa tych podstawień leksykalnych jest mniej istotna wobec ich adekwatności semantycznej w konkretnych kontekstach biblijnych. Te zabiegi translacyjne Jakuba Wujka zgodne są w sferze filologicznej,

.....

lecz nie doktrynalnej, z tendencją do poszukiwania najbardziej adekwatnych polskich ekwiwalentów nieprecyzyjnego semantycznie greckiego leksemu *φύραμα*, prezentowaną przez tłumaczy przekładów, które powstały w kręgach ewangelickim (Murz53, Brz63, NT06, Gd32) oraz antytrynitarским (Bud72, Bud74, Czech77, Rak06), a dla których podstawą przekładu był tekst grecki⁸.

Inaczej rzecz się ma w wypadku Wuj99. Dla jezuickiej komisji cenzorskiej, stawiającej łaciński tekst *Wulgaty klementyńskiej* ponad wszelkie inne teksty źródłowe, istotne było udosłownienie rewidowanego tekstu przekładu Wujkowego. Efektem strategii uzgadniania leksykalnego opracowywanego przekładu Jakuba Wujka z łacińską podstawą w analizowanym przypadku jest zastąpienie szeregu synonimów kontekstowych stanowiących ekwiwalenty łac. *massa* jednym leksemem. W Wuj99 w analizowanych miejscach biblijnych jest nim tradycyjny leksem *ciasto*, poświadczony wyłącznie w translacjach kręgu katolickiego (cf. Krak56, Leop61).

Katolicka *Biblia* Jakuba Wujka z 1599 roku oraz ewangelicka *Biblia gdańska* w przekładzie Daniela Mikołajewskiego z 1632 roku stały się tekstami kanonicznymi dla swoich wspólnot wyznaniowych na ponad 350 lat. Język tych przekładów z wolna, odrywając się od żywej polszczyzny kolejnych pokoleń, ulegał petryfikacji, stając się miarą tego, co nazywamy dziś polskim stylem biblijnym (Bieńkowska 1993: 101–102; 2009: 273; Koziara 2018: 163). I chociaż *Nowy Testament Biblii gdańskiej* (Bg32), mimo innej podstawy źródłowej przekładu (grecki tekst Nowego Testamentu) i różnic doktrynalnych

.....

⁸ To spostrzeżenie może być ilustracją konkluzji Davida A. Fricka: „[Jakub Wujek] przejął i zaadaptował metody protestantów, by stanąć w szranki z przeciwnikami na ich własnych zasadach. Przeprowadzona przez niego gruntowna ocena mocnych stron pracy poprzedników świadczy, że był ich uważnym czytelnikiem. Jego zdaniem przekład katolicki powinien dorównywać Biblii brzeskiej stylem, Biblii nieświeskiej pod względem analizy tekstów źródłowych i ich transmisji oraz wydaniu Czechowica pod względem omówienia właściwości słów” (Frick 2018: 177).

środowiska, na potrzeby którego powstał (krąg ewangelicki), zdradza dużo większe leksykalne zależności intertekstowe z *Wuj99* niż z konfesyjnym poprzednikiem, tj. z *Nowym Testamentem Biblii brzeskiej* (*Brz63*) (Lisowski 2010: 435), to jednak w analizowanym szczególe leksykalnym każdy z tych przekładów kanonicznych utrwał odrębny, właściwy sobie wzorzec — *Biblię* Jakuba Wujka wyróżnia leksem *ciasto*, *Biblię gdańską* leksem *zaczynienie*.

Wykaz źródeł i skrótów

Brz63 — *Biblia brzeska* (1563) — Rothe H., Scholz F. (red.), 2001, *Brester Bibel 1563*, t. 1–2, Ferdinand Schöning, Paderborn–München–Wien–Zürich.

Bud72 — *Biblia Szymona Budnego* (1572) — *Biblia, to jest księgi Starego i Nowego Przymierza znowu z języka ebrejskiego, greckiego i łacińskiego na polski przełożone*, 1572, Budny Sz. (przekł.), [Nieśwież, Zasław lub Uzda?], online: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=4263&from=pubstats>, dostęp: 15.05.2022.

Bud74 — *Nowy Testament Szymona Budnego* (1574) — *Nowy Testament znowu przełożony, a na wielu miejscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszczony, i krotkimi przypiskami po krajach objaśniony*, 1574, Budny Sz. (przekł.), [drukarnia J. Kiszki?], [Łosk?], online: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120603>, dostęp: 15.05.2022.

Czech77 — *Nowy Testament Marcina Czechowica* (1577) — *Nowy Testament to jest wszystkie pisma Nowego Przymierza z greckiego języka na rzecz polską wiernie i szczerze przełożone*, 1577, Czechowic M. (przekł.), drukarnia A. Rodeckiego, Kraków, online: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3611&from=FBC>, dostęp: 15.05.2022.

Gd32 — *Biblia gdańska* (1632) — *Biblia Święta, to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza z żydowskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczone*, 1632, drukarnia A. Hünefelda, Gdańsk.

Krak56 — *Nowy Testament krakowski* (1556) — *Nowy Testament polskim językiem wyłożony według doświadszonego łacińskiego tekstu od Kościoła Krześcijańskiego przyjętego*, 1556, drukarnia M. Szarfenberga, Kraków, online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/11703/edition/10492/content>, dostęp: 15.05.2022.

Leop61 — *Biblia Leopolda* (1561) — *Biblia to iest księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język z pilnością według łacińskiej Biblii od Kościoła Krześcijańskiego powszechnego przyjęty, nowo wyłożona*, 1561, Leopolda vel Nycz J. (przekł.), drukarnia M. Szarfenbergera, Kraków, online: <https://polona.pl/item/biblia-to-iest-ksiegi-starego-y-nowego-zakonu-na-polski-iezuk-wedlug-lacinskiej-bibliey,OTcwNDA1Mg/7/>, dostęp: 15.05.2022.

Murz53 — *Nowy Testament Stanisława Murzynowskiego* (1553) — *Testament Nowy zupełny z greckiego języka na polski przełożony i wykładem krotkim objaśniony*, 1553, drukarnia A. Augesdeckiego, Królewiec Pruski, online: <https://polona.pl/item/testament-novvy-zvpelny-z-greckiego-iezuka-na-polski-przełożony-i-wykładem-krotkiem,ODU5NDc3MA/2/>, dostęp: 15.05.2022.

NT06 — *Nowy Testament gdański* (1606) — *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa z greckiego na polski język z pilnością przełożony. A teraz znowu przejrzany i z dozwoleniem Starszych wydany*, 1606, drukarnia wdowy Guilhelma Guilmothana, Gdańsk.

Ps94 — *Psałterz Jakuba Wujka* (1594) — *Psałterz Dawidow teraz z łacińskiego, z greckiego i z żydowskiego na polski język z pilnością przełożony i argumentami i annotacyjami objaśniony*, 1594, Wujek J. (przekł.), drukarnia A. Piotrkowczyka, Kraków, online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=10951&from=FBC>, dostęp: 15.05.2022.

Rak06 — *Nowy Testament rakowski* (1606) — *Nowy Testament, to iest, wszystkie pisma Nowego Przymierza, z greckiego języka na polski z nowu wiernie przełożone*, 1606, drukarnia S. Sternackiego, Raków, online: <https://polona.pl/item/nowy-testament-to-iest-wszystkie-pisma-nowego-przymierza,NzUyOTA2Njk/1/#info:metadata>, dostęp: 15.05.2022.

SPXVI — Bąk S., Hrabec S., Kuraszkiewicz W., Mayenowa M.R., Rospond S., Saski S., Taszycki W., Woronczak J. (red.), 1966, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, online: <http://spxvi.edu.pl/o-slovníku/pracownia/>, dostęp: 4.11.2022.

TR — Stephanus (Estienne R.), 1550, *Novum Testamentum Graece*, online: <https://biblehub.com/tr/romans/11.htm>, dostęp: 25.06.2022.

V — *Biblia Sacra Latina ex Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V. et Clementis VIII*, 1977, Samuel Bagster & Sons Limited, London.

Wuj93 — *Nowy Testament Jakuba Wujka (1593) — Nowy Testament Pana Naszego Jezusa Chrystusa, znowu z łacińskiego i greckiego na polskie wiernie a szczerze przełożony*, 1593, Wujek J. (przekł.), drukarnia A. Piotrkowczyka, Kraków.

Wuj99 — *Biblia Jakuba Wujka (1599) — Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, według łacińskiego przekładu starego, w Kościele powszechnym przyjętego, na polski język znowu z pilnością przełożone*, 1599, Wujek J. (przekł.), Drukarnia Łazarzowa, Kraków.

Literatura

Bąk S., Hrabec S., Kuraszkiewicz W., Mayenowa M.R., Rospond S., Saski S., Taszycki W., Woronczak J. (red.), 1966, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, online: <http://spxvi.edu.pl/o-slovníku/pracownia/>, dostęp: 4.11.2022.

Belcarzowa E., 1989, *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolity*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.

Belcarzowa E., 2006, *Polskie i czeskie źródła przekładu Leopolity*, Lexis, Kraków.

Bieńkowska D., 1992, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Bieńkowska D., 1993, *O przeobrażeniach polskiego stylu biblijnego*, „Stylistyka” 2, s. 101–110.

Bieńkowska D., 2002, *Polski styl biblijny*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

Bieńkowska D., 2009, *Polszczyzna przekładów biblijnych wobec języka ogólnego na przestrzeni wieków*, „Studia Nauk Teologicznych PAN” 4, s. 265–278.

Bieńkowska D., Umińska-Tytoń E., 1994, *Polszczyzna Biblii gdańskiej na tle XVI-wiecznych przekładów biblijnych*, „Polszczyzna Regionalna Pomorza” 6, s. 7–15.

Frick D.A., 2018, *Polska philologia sacra w czasach reformacji i kontrreformacji. Kilka kart z historii sporów wyznaniowych (1551–1632)*, Szymańska K. (przekł.), Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Gołaszewski Z., 2005, *Bracia polscy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

Kaleta D., Rzychniak E. (oprac.), 2007, *Biblia gdańska w systemie Stronga. Nowy Testament wraz z konkordancją i słownikiem wyrazów greckich Nowego Testamentu oraz wykazem wyrazów i zwrotów polskich Nowego Testamentu Biblii gdańskiej*, Wydawnictwo Na Straży, Kraków.

Kossowska M., 1968, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań.

Koziara S., 2018, *Miejsce i znaczenie protestanckich przekładów Pisma Świętego w historii polszczyzny biblijnej (zarys opisu)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 25, z. 2, s. 149–172.

Lewis Ch.T., Short Ch. (red.), 1879, *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary*, Clarendon Press, Oxford, online: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aentry%3Dmassa1>, dostęp: 15.06.2022.

Lisowski T., 2010, *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Wydawnictwo Rys, Poznań.

Nicko-Stępień P., 2015, *Wulgata Łowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13–20, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”* 59, s. 47–66.

Plezia M. (red.), 2007, *Słownik łacińsko-polski*, t. 3: I–O, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Popowski R., 1995, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Wydawnictwo Vocatio, Warszawa.

Sobczykowa J., 2001, *Myśl o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Sobczykowa J., 2012, *O naukowej polszczyźnie humanistycznej złotego wieku. Wujek, Budny, Murzynowski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

Tazbir J., 1987, *Szlachta i teologowie. Szkice z dziejów polskiej kontrreformacji*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

Thayer's Greek Lexicon, Electronic Database, 2011, BibleSoft.com, online: <https://biblehub.com/greek/5445.htm>, dostęp: 15.06.2022.

Winiarska-Górska I., 2017, *Szesnastowieczne przekłady Pisma Świętego na język polski (1551–1599) jako gatunek nowożytnej książki formacyjnej*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Słowa kluczowe: polskie renesansowe przekłady Nowego Testamentu, przekład Nowego Testamentu Jakuba Wujka z roku 1593 i z roku 1599, polskie ekwiwalenty greckiego *φύραμα* lub łacińskiego *massa*, dystrybucja tekstowa polskich ekwiwalentów, strategie translacyjne

Keywords: Polish Renaissance New Testament renderings, Jakub Wujek's New Testament renderings of 1593 and 1599, Polish equivalents of Greek *φύραμα* or Latin *massa*, textual distribution of equivalents, translation strategies

Textual distribution of equivalents of Greek φύραμα or Latin massa (Rom 11:16, 1 Cor 5:6, Gal 5:9) in two editions of the New Testament by Jakub Wujek (1593 and 1599) against the background of other Polish Renaissance New Testament renderings. Two translation strategies

The meaning of the Greek lexeme φύραμα (or Latin *massa*) in Rom 11:16, 1 Cor 5:6 and Gal 5:9 — ‘any substance mixed with water and kneaded; a mass, lump’ — only generally indicates the referent. Therefore, in Polish biblical Renaissance translations, it has several synonymous equivalents: *ciasto* — *przymieszanie* — *rozczynna* — *rozmieszenie* — *zaczynienie* — *zadziałanie* — *zamies* — *zamieszanie*.

In the New Testament of Jakub Wujek from 1593 (Wuj93) there are three of them: *ciasto*, *zaczynienie*, *zadziałanie*. Textual distribution of equivalents of Greek φύραμα or Latin *massa* in Wuj93 is a result of a philological translation strategy, which consists in revealing the meaning of the Latin translation text basis also by confronting it with the Greek New Testament text. The equivalent *ciasto* is attested in earlier Catholic renderings of 1556 and 1561. The other two equivalents are attested in Protestant New Testament renderings — *zaczynienie* in the Anti-Trinitarian one from 1577, *zadziałanie* in the Calvinist one from 1563. The textual provenance of these equivalents are less relevant to their semantic adequacy in specific biblical contexts.

However, in the New Testament in the Bible of Jakub Wujek from 1599 (Wuj99) in all biblical contexts only one equivalent was used: *ciasto*, attested in the earlier Catholic renderings. The Jesuit censorship commission led by Stanisław Grodzicki, which revised Jakub Wujek’s translation, chose a literal translation strategy. The rendering should be strictly in line with the Latin *Clementine Vulgate* (1592). As a result, the contextual synonymous equivalents of Latin *massa* (i.e. *ciasto*, *zaczynie*, *zadziałanie*) were replaced with one lexeme only (i.e. *ciasto*).